

«Жас тұлпар» қозғалысы – Алаш идеясының жалғасы

Мухаметжанова Гаухар.

Ғылыми жетекшісі: тарих магистрі, аға оқытушы Смағұлов Н.Б.

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті

Қазақ халқының ұлттық, саяси санасын қалыптастырудағы ең биік белес болған Алаш қозғалысы десек, сол ұлы арманды халқына жеткізуге талпынған «Жас тұлпар» ұйымы болды. Жас тұлпарлықтар Алаш зиялыларының ұлттық идеяларын ту қылып ұстады. Өнер атаулының барлығы ұлттық рухтың көрінісі деп есептеді. Өздерінің ой-мақсаттарын бұқара халыққа жай жалынды сөздерімен ғана емес, ұлттың жан сарайынан шыққан ән мен күй арқылы жеткізуге тырысты. Ана тілін, дінін, ұлттық мәдениеті мен салт-дәстүрін күрес құралының көзіне айналдырды. Бұдан кейін де жастардың қозғалысы толастаған жоқ. Алаш идеясын қайтадан жаңғыртып, өзіміздің ел екенімізді, өз тегіне үңілетін тамыры бар тұтас ұлт екендігімізді дәлелдей алды. Ұлттық намыс пен жігердің күш-қуатын күшейту де, жаңа қазақ тәрбиелеуде, еліміздің болашағы үшін парықты пайым, парасатты пікір айту да күмәнға айналады.

1963 жылы Кеңес Одағының астанасы Мәскеу қаласында оқитын 1438 қазақ жастарының «Жас тұлпар» ұйымын құрып, тәуелсіздік үшін күресті бастауы – олардың алаш идеясы жолында қызмет жасауы болып саналады. Ұлттық идея көрінісін Алаш идеясынан іздеген жас тұлпарлықтар қазақтың жаңа өмір сүру философиясын қалыптастырушы күшке айналды. Қазақта көзі ашық, көкірегі ояу жастардың бар екенін, рухы өшпегенін көрсетіп берді. Ұлтына деген сүйіспеншілік оларға ертеңгі күнді дұрыс болжаудың көрегендігін сыйлады. «Жас тұлпар» дүбірі қазақ жастарының санасын біржолата серпілтіп, азаттық күресіне жетеледі. Танымы мен білімі кең жастардың азаттық үшін күресінің көшбасында «Жас тұлпар» қозғалысы тұрды. Дүбірден оянған жастар Қазақстанның бар аймағында жасырын үйірмелер ұйымдастырып, өз шама-шарықтарына қарай, ұлт-азаттық көтеріліске араласты. Құрбы-құрдастарының ой-өрістерін кеңейтіп, ұлттық зейненің күш-қуатын күшейтті. Қарағандыда «Жас қазақ», Қостанайда «Жастүлек», Өскеменде «Ұлттық мамандарға әділеттік тобы», Семейде «Тайшұбар», Гурьевте «Ұшқын», Павлодарда «Жасұлан», Целиноградта «Тың тұлпар», «Оян қазақ», Шымкентте «Адыр қасқырлары», Алматыда «Сарыарқа» ұйымдарының болғаны соның айғағы [1, 4 б.]. «Жас тұлпар» қозғалысы тарихымыздағы азаттық үшін күресіміздің үлкен бір белесі болып табылады. Ол неміс автономиясының құрылуына жол бермеген, Желтоқсан көтерілісінде ұлтымыздың намысын жандырып, жастарға рухани азық бола алған күш болды. Қай халықтың болсын, өткен өмір жолы, әлеуметтік-экономикалық өрбуі, рухани кемелденуі, сайып келгенде тарихи тағдыры бар. Адам өткенге қарап өседі, бүгінгіге қарап бой түзейді, болашақты болжап күн кешеді. Шындықты, азаматтық қасиетті қадірлей білу өмірдің көрсетіп келе жатқанындай жеке адамның тағдырына ғана емес, бүкіл ұлттың рухани дамуына, адамгершілік пен парасаттың салтанат құруына тікелей қатысты.

Адамзат тарихындағы әлемді билеген барлық империялардың ерте ме, кеш пе ыдырауы, күйреуі заңды құбылыс. Дүниежүзіндегі ең үлкен мемлекеттер Ислам халифаты, Рим империясы, Шыңғыс ордасы да объективті, субъективті жағдайларға байланысты бірі өздері, енді бірі жаугершілік нәтижесінде жер бетінен кетті. Барлық империялар биліктік құрылымда қатаң тәртіп сақтау үшін диктатуралық, жеке бастық билікті ұстанады. Ол билік бірде қатаң, бірде жұмсақ икемді саясат құралына айналады. Ал Кеңес Одағындағы пролетариат диктатурасы қанды биліктің ең сорақы көрінісін айқындап берді. Соңғы империя осы Коммунистік партия басшылығындағы Кеңес Одағы болды десек қателеспейміз. Полицейлік – шоқпарлы билік ойына келгенін істеп, саяси сенімсіздермен аяусыз күрес жүргізді. Барлық империялардың мақсаты бір. Ол жаулаған халықты бағындырып ұстау. Ал ол үшін оның рухын сындыру керек. Бұл жердегі ең басты құрал идея болғандықтан, сол жергілікті бодан ұлттың зиялысын құрту қажет болды. Адамзат тарихындағы ең үлкен қылмыстар ХХ ғасырда Кеңес Одағында компартияның

басшылығымен жасалды. Елдің халықтар түрмесіне айналуы былай тұрсын, жаппай қырғынға ұшыратты [1, 7 б.].

Кеңес өкіметі сөз жүзінде халық деп, ал шындығында оны қорлықта ұстады. 1920 жылы В.И. Лениннің тапсырмасымен коммунист С.Берзин Соловецкі аралында әлемдегі бірінші концлагерді ұйымдастырды. Кейін осы тәжірибеден неміс фашистері үлгі алып концлагерлер салды. Тарих білмеген, көрмеген сорақылық жасап, «халық жаулары жанұясы» деген желеумен әйелдер үшін, балалар үшін түрмелер ашты. Коммунистермен неміс-фашистерінің мемлекет басқару билігі өте ұқсас болып шықты. Жалғыз ғана айырмашылығы неміс-фашистері жаулап алған халықты қырса, коммунистер өз халқын қырды. Ең басты қылмыс – социалистік жүйенің тоталитарлық өктемдікпен екі жүзден астам ұлтты қасақана мидай араластырып негізін жоюы болды. Осы саясаттың нәтижесінде аралас некеден туғандардың саны артты. Қаншама ұлттар мен ұлыстар жойылып кетті. Жүзге тартасаралаудың шебері неміс жазушысы Томас Манн Кеңес Одағының өткен шағын түпсіз құдыққа теңеген болаты.

Азаттық қозғалысы жөніндегі ойлар жас тұлпарлықтарға сол 1960-шы жылдары келді. Елдегі саяси өзгеріс ұлтын сүйген жас жігіттер мен қыздарға өз ықпалын күштеп тигізді. Әсіресе, «Жас тұлпар» ұйымының болашақ басшысы Мұрат Әуезов қоғамдағы саяси өзгерістердің негізін ерте түсінген болатын. Бұл жерде жаппай қырғыннан жалғыз тірі қалған Алаш зиялыларының соңғы көзі Мұхтар Омарханұлы Әуезовтің тарихи орны ерекше болды. Ұлы жазушының тарихи көркем шығармалары әсіресе «Қилы заман» повесі жастарға үлкен ой салған еді. Мұхтар Әуезовпен ұлы Мұраттың арасындағы ел өмірі, ұлт болашағы, мәдениет, тіл тағдырлары жөніндегі пікірлер «Жас тұлпар» қозғалысының идеялық алғышарттары болды. Мұхтар Әуезов Алаш идеясының нәрін ұлы Мұратқа 1961 жылдың шілдесінде өзі дүниеден өткенге дейін беріп үлгерді. Қазақстанның экономикалық дамуының сыртында көлеңкеленіп мәдениет, тіл ғана емес, жалпықазақ ұлтының құндылықтарымен бірге өзінің тарих сахнасынан жойылып кетуі тұрды. Тілі мен ұлттық ерекшелігінен айырыла бастаған қазақтың төл тумамәдениеті социалистік идеология әсерімен интернационалистік, тексіз бағыталды. 1961-1962 жылдар – Мұрат Әуезовтің әке арманын іске асыру жолдарын іздеу кезеңі. Бұған Мәскеудегі әлеуметтік орта, елдегі саяси реформалар да қолайлы жағдай жасады. Мәскеудегі жастардың өзара пікір алмасулары біртіндеп нақты істерге итермеледі. Елмен байланыс жасап, үгіт-насихат жүргізуге де мүмкіншіліктер туды. Абаймен Махамбеттің өлеңдері жастарға күш берді. Елуінші жылдардың соңында қазақ мәдениетінің көгінде жарық жұлдыз пайда болды. Бұл Олжас Сүлейменов еді. Оның «Арғымақтар» өлең жинағы Қазақстаннан тыс жерлердегі жастардың кітабына айналды. Мұрат Әуезов бастаған Мәскеу қаласындағы қазақ жастарының Олжас Сүлейменовпен қоян-қолтық араласуыда жастардың ұлттық рухын көтерді. «Қазақ қашан еңселі ел болып, өрдегі өркениетті жұрттың қатарына қосылады? Адамзат көш-керуеніне қайтсек, еңсесін көтеріп ере алады? Неге қазақ елі артта қалды?» деген ойларын ортаға салды. Тығырықтан шығатын жол іздеді.

«Жас тұлпарлықтар» Алаш зиялыларының ұлттық идеяларын ту қылып ұстады. Өнер атаулының барлығы ұлттық рухтың көрінісі деп есептеді. Өздерінің ой-мақсаттарын бұқара халыққа жай жалынды сөздерімен ғана емес, ұлттың жан сарайынан шыққан ән мен күй арқылы жеткізуге тырысты. Парықсыз құлдық санадан тезірек арылудың бірден-бір жолы ұлттық мәдениет пен ана тілінің дұрыс дамуына байланысты деген тұжырым да болды. Жас тұлпарлықтардың көркем өнерпаз үйірмелері алғашқы концерттерін Мәскеу, Ленинград қалаларында студенттік ортада берді. Қазақ жастарымен бірге басқа ұлт өкілдерінің студенттері де қазақ елінің асқақ әнін тыңдап, аса бір күшті сезім құшағына енді. Айтылған әндердің мазмұнын орысшаға аударып, түсініктеме берумен бірге, шығу себебіне, маңызына тоқталды. Міндетті түрде елдің тарихына шолу жасалып, өлеңді шежіремен байланыстырып отырды [2, 2 б.].

«Жас тұлпарлықтар» Тәуелсіздіктің басы сонау ата-баба арманында жатқанын, олардың ой түйсіктерін Алаш зиялыларының іске асырмақшы болғанын жақсы түсінді. Азаттық үшін болған көтерілістермен шайқастағы азаматтардың не үшін құрбан болғанын

жадыларына сақтай білді. Өскен орталарына сай, жастайларынан ұлттық сана мен сана тәуелсіздігін бойларына қалыптастыра алды. Халқының тарихын біліп, басқа ұлттардан артық болмаса кем еместігіне көздері жеткендіктен батыл болды. Ерте ме, кеш пе халқының тәуелсіз жеке мемлекет болатынына сенді. Ұлтына сенімі армандарымен ұштасқан білімді ұлтшыл жастар ештеңеден тайынбады. Ана тілін, дінін, ұлттық мәдениеті мен салт-дәстүрін күрес құралының көзіне айналдырды. Ұлттық идея – ұлттың еңсесін көтеріңкі ұстап дамуы болса, жас тұлпарлықтар Ресейде жүріп, «Мен қазақтың» деген мақтаныш сезімін қалыптастыра алған жастар.

Жастар қазақ ауылдарының кенже қалған жағдайына, қазақ тілі мен мәдениетіне қатысты жасырын кемсітушілікке ең алғашқылардың бірі болып назар аударды, сондықтан олар халықтың рухани өркендеуі мен дамуын жаңғырту мәселелері бойынша бірқатар әлеуметтік бастамалар көтерді. Жас тұлпар ұйымының мүшелері республикалардың мәртебесін арттыру идеяларын ұсынды [3, 596 б.]. Отаршылдықтан көзін ашпай қырылып, езіліп, өткені қараланып, болашағы мүшкіл елдің жастарының бұл қайсарлығының өзі ерлікке пара-пар еді. «Жас тұлпарлықтар» өз ұлтының мәдениетінің, әдебиетінің, әдет-ғұрпының тарихын, ана тілін кемітіп қаралап отырған мемлекеттік саясатпен келіспейтіндерін ашықтан-ашық білдірді. «Қазақ елі», «Қазақ жері» деген ұғымдарды жоюға жол бергілері келмеді. 40 ғасырлық тарихы бар қазақ ұлтын Кеңес өкіметінің жокқа шығаруын әділетсіздік, барып тұрған сұрқиялылық деп тапты. Қазақтың қалыпты, мәдени ерекшелігін сақтауды ата-баба аманаты деп түсінді. Басқа ұлттардан тереземіз кем болмасын, ел-жұрт болайық, бұл – бабалар алдындағы киелі міндетіміз, мойнымыздағы парызымыз деп іске кірісті. Жас тұлпарлықтар алдарына қойған мақсаттарына жететіндеріне сенді. Әділеттілік, жақсылық қашанда үстемдік құрады. Егер жақсылықтың мерейі үстем болмаса, адамзаттың өз деңгейінде өркендеуіне қабілеті болмас еді. Өзіндік ерекшелік сақтап ұлт болып қалыптасып, адами құндылықтар жасай алмас еді. Ағысқа қарсы жүру ниеті қай қоғамда болсын өте қауіпті екенін ескерсек, «Жас тұлпарлықтарды» өз дәуірінің батырлары деп мақтанышпен айта аламыз.

«Жас тұлпар» ресми 1963 жылдың қарашасында құрылып, жұмысын бастағанымен кең көлемдегі белсенділігі 1964-1965 жылдары арта түсті. Екі жылдың ішінде Ресейдің қазақ жастары оқитын қалаларының бәрінде және Рига, Киев, Харьков қалаларында «Жас тұлпардың» бөлімшелері ашылды. Ол жердегі ұйымдастыру жұмысын жас тұлпарлықтардан тұратын комитеттер басқарды. «Жас тұлпар» ұйымы Мәскеу қаласында орналасқанымен оның Ресейдің басқа қалаларындағы бөлімшелері де жақсы жұмыс істеді [4, 4 б.]. Әсіресе Ленинградтағы студенттер Сәрсенғали Қоспановпен Марат Сембин басқарған ұйым белсенділік көрсетті. Олар Ленинградпен Қазақстан арасындағы достық мәдени байланыстардың тарихының тереңге кететінін, Кеңес Одағына дейін де байланыстардың күшті болғанына тоқталып жүрді. Ленинградтағы «Арай» ұйымының құрылуы жөнінде тарихшы ғалым Марат Сенбі былай еске алады: «...1964 жылы қарашаның төртінде Ленинградқа «Жас тұлпардың» біраз жігіттері келеді деген хабар алдық. Бұл ұйымның атқарып жатқан істері жөнінде хабарымыз мол болатын. Содан қойшы, қазақ студенттерінің барлығы оларды күтіп алуға қам жасадық. Күткен күннен кешікпей Мұрат Әуезов бастаған Алтай Қадыржанов, Болатхан Тайжанов, Мақаш Тәтімөв сияқты бір топ азамат Ленинградқа келді. Біз жоғарғы оқу орындарының бәрінде кездесу өткіздік. Нәтижесінде «Жас тұлпардың» Ленинградтағы бөлімшесін ашу жөнінде ұйғарымға тоқтадық. Атын «Арай» деп қойдық. Оның жетекшісі болып Сәрсенғали Қоспанов дейтін үлкенмен де, кішімен де тіл табыса алатын өте пысық азамат тағайындалды. Ол досымыз әлі күнге Ленинградта тұрады. Жастық шақтағы күш-жігер екпінмен қазақтың жыртысын жыртып, ұпайын түгендеуден жалығар емес. Қазір Санкт-Петербург және Ленинград облысындағы қазақтардың «Атамекен» мәдениет орталығын басқарады [1, 80 б.].

«Жас тұлпар» қозғалысының Киевтегі филиалында Қашақпай Елеуов, Серік Шартықов, Орынбасар Қашқынбаев, Қыдырғали Байбеков, Алтынай Бертілеуова, Тұрдыбек Садықов, Майдан Сатқалиев, Бақыт Жексенбиев тағы басқалары сияқты қазақтың ұл мен

қыздары белсенділік көрсетіп жұмыс істеді. Киев қаласындағы жас тұлпарлықтар тек Қазақстандағы қазақ жастарын ғана емес, шетелдерде тұратын қазақтарды да бауырларына тартты. «Бесігіміз бір – қазақтың баласымыз» ұранын ұстанды. Олардың арасынан Монголиядан келген Тұрысбек Аятхан, Жақсылық Құсманқызы сияқты қайратты жастар топ жарып шықты. Қазақстанның Тәуелсіздігі үшін күреске өз үлестерін қосты.

Алаш идеясының басты нысандары жас тұлпарлықтардың саяси бағдарламасының негізі десек, қателеспейміз. Алаш зиялыларының ұстанымдары:

а) экономикада – жер мәселесі, жердің асты-үстіндегі байлықтың иелігі, қазақ жерінде өндірілген бар зат бұқара халықтікі;

ә) руханиятта – қазақтың ана тілінің, дінінің, ділінің үстемдігі;

б) саясатта – замана жетістігін пайдаланып, салт-дәстүрді жоғалтпай, Жапония үлгісіндегі ұлттық-демократиялық мемлекет құру болды. Алаш зиялыларының ұлттық идеясын негізге ала отырып, Жас тұлпарлықтар уақыт талабына сай, оған өз түсініктерінше толықтырулар жасады. Көрсетіліп келген ұлттық құндылықтарға қосымша тарихқа тағылым жасап, ашаршылық, алаш зиялыларын ақтау, демография мәселесін түзеу үшін шетелдегі қазақтарды ата-жұртқа қоныстандыру және ұлттың санасын өсіріп, ұлт мұратына жауапкершілігін арттыруды көздеді. Бұл көтерілген мәселелер ұлт дамуының ең өзекті іс-салалары делініп, барлық ұйымдастырушылық үгіт-насихат жұмыстарын осы мәселелер төңірегінде өткізді [1, 104].

Алаш идеясы Жас тұлпарлықтардың бойына күш-қуат және сенім берді. Идеядан нәр алған олар ең алдымен ұлттық сананы көтеруді мақсат етті. Ұлттық болмыс негізінде қазақтың тілімен мәдениетін жас ұрпаққа жеткізгенде ғана ұлтсызданудан арылатынын түсінді. Жастар тарихтың тереңінен бастау алып, тағылымына шөлін қандырып, ұлттық психология аясында қалыптасқан сана ғана өміршен деп есептеді. Мәдениеттің ұлттық ерекшеліктен нәр алатынын, соған негізделетінін ұмытпады. Жас тұлпарлықтар – Алаш идеясын жалғастырушылар. Олар Тәуелсіздікке нысаналы даярлықпен келгілері келді. Кеңес Одағындағы әлеуметтік қозғалыстың негізінде Алаш идеясын арқа тұтып, тұтас қазақ қауымын қамтитын елдік идея жасауға тырысып, оны нақтылы іс-әрекеттермен пысықтады. Ұлттық мәдениет пен салт-дәстүрді жан-жақты қорғауды алдарына мақсат етіп қойды. Сөз жүзінде Кеңес Одағының ішкі және сыртқы саясатын қолдағансып, ұлттық мүддені тапталмай, күн тәртібіне қойып, қорғауға кірісті. Алғашқы қарлығаштар болып, ұлт мәселесін көтеріп, ашық жиналыстар, кездесулер өткізді. «Жас тұлпар» сияқты қозғалыстардың тарихтан алатын өз орнын көрсетіп бағалауымыз керек. Біз сана-сезімімізді, ұлттық менталитетімізді құрсаулаған ұзақ ғасырлық отаршылық жүйе үйреткен жалтақтығымыздан неғұрлым тез арылсақ, соғұрлым ұлттық болмысымыз шыңдала түседі. «Жас тұлпар» ұйымының жүріп өткен жолы Қазақстандағы Тәуелсіздік үшін күрес жылдарының үлкен бір тарихи кезеңі екенін естен шығармаған абзал.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Әлпейісов Ә. Жас тұлпар дүбірі. – Алматы: Асыл сөз баспасы, 2013. – 216 б.
2. Данияров Т. Жас Тұлпар // Лениншіл жас. – 1990. – 24 сәуір. – 2 б.
3. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 4том. – Алматы: Атамұра, – 2010. – 752 б.
4. Данияров Т. Жас Тұлпар // Лениншіл жас. – 1990. – 25 сәуір. – 4 б.